

lerde açıklanmıştır. Meşhur yoruma göre, Câhiliye döneminde haram aylardan muharremin ardından Araplar bu ayda savaş çıkıp evleri boş kaldığı veya saldırdıkları evlerin eşyasını alıp boşalttıkları için böyle adlandırılmıştır. Bazı kaynaklarda, safer adı kelimenin “sararmak” anlamıyla irtibatlandırılarak Câhiliye devrinde insanların yüzlerinin sararmasına yol açan veba salgınının bu aya denk gelmesiyle açıklanır. Bazılarında ise bu ismin Araplar’ın geçimlerini teminde önemli bir yere sahip olan Yemen’deki Saferiyye adlı panayır ile ilişkili olduğu, hatta bu panayırcı kaçıranların aç kaldığı belirtilir (başka açıklamalarla birlikte bk. Enîs Ferîha, s. 62-64). İslâmî dönemde uğursuzluk anlamının silinmesi için bu aya “saferü'l-hayr” ya da “saferü'l-muzaffer” denilmiştir. Safer ayı Osmanlı belgelerinde (ص) kısaltmasıyla gösterilmiştir. Arab-ı bâide (Âd ve Semûd) döneminde **mûcir**, Arab-ı ârîbe döneminde **şakîl** şeklinde anılan safer ayının İslâm öncesi dönemdeki en meşhur isimlerinden biri nâcirdir. Muhtemelen “şiddetli sıcaklık” anlamındaki **necr** kökünden gelen bu kelimenin sıcak mevsimlerdeki diğer aylar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır (adlandırılmaların mevsimle ilişkisi hakkında bk. Cevâd Ali, VIII, 460-462).

İslâm’dan önce Araplar seneyi altı kısma ayırıyor ve her kısım aynı adı taşıyan iki aydan oluşuyordu. Meselâ iki safer, iki cumâdâ, iki rebî vardı; bunları birbirinden ayırmak için birincisine “evvel”, ikinciye “âhîr” veya “sânî” gibi sıfatlar ekleniyordu. Ayrıca nesf uygulamasıyla muharrem ayı saferin yerine kaydırılarak safer ayı haram ay kabul ediliyordu. Muharrem ayı “saferü'l-evvel” veya “saferü'l-muharrem”, ikinci ay ise “saferü's-sânî” diye adlandırılmakta, her iki ay “saferân” adıyla anılmaktaydı. Önceleri sıfat olarak kullanılan muharrem kelimesi daha sonra bu ayın adı olmuş, ikinci safer de yalnızca safer olarak isimlendirilmiştir.

Câhiliye devrinde safer ayı uğursuz kabul edildiğinden bu ayda umre yapmak büyük günahlardan sayılıyordu. Yine bu ayda yapılan evliliklerin uzun ömürlü olmayacağı, başlanan işlerin sonuçsuz kalacağı ya da kötü biteceği şeklindeki bâtil inançların İslâm’dan sonra da varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Safer ayı hakkındaki Câhiliye anlayışını reddeden hadis (Buhârî, “Tıb”, 19; Ebû Dâvûd, “Tıb”, 24), daha çok nesf uygulanarak saferin haram ay kabul edilmesinin yasaklandığı şeklinde yo-

rumlanmıştır; ancak bağlam bu ayla ilgili bâtil inanışların geçersiz olduğu anlamının çıkarılmasına da elverişlidir. Safer kelimesinin “karında yaşayan kurtçuk” anlamını esas alan diğer bir yoruma göre ise bu hadiste, Câhiliye döneminde insan vücudunda yaşadığına ve acıktığı zaman insana musallat olup zarar verdiğine inanılan küçük bir canlı kastedilmekte ve bu konudaki inanış reddedilmektedir. Öte yandan bazı kaynaklarda hadis gibi aktarılan, “Safer ayının çıkışını müjdeleyen kimseye ben de cenneti müjdelerim” şeklindeki rivayetin (Zekerriyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, s. 69) aslının bulunmadığı tesbit edilmiştir (Radyüddin es-Sâgânî, s. 61; Şevkânî, s. 438). Aynı şekilde bu aya mahsus olduğu nakledilen namaz, dua vb. ibadetlerle ilgili rivayetlerin de aslı yoktur.

İslâm tarihinde safer ayında meydana gelen önemli olaylardan bazıları şunlardır: Resûl-i Ekrem ile Hz. Ebû Bekir’in hicret için yola çıkmaları ve Sevr mağarasına sığınmaları (1/622), Ebvâ (Veddân) Gazvesi (2/623), Recî ve Bi'rîmaûne vak'aları (4/625), Hayber seferi (7/628), Hz. Peygamber’in kızı Zeyneb’in vefatı (8/629), Resûlullah’ın vefatından önceki şiddetli hastalığı (11/632), Sıffîn Savaşı (37/657).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, “şfr” md.; Buhârî, “Menâkıbü'l-enşâr”, 26, “Tıb”, 25, 45; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve's-şühûr* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Kahire 1400/1980, s. 41-42, 47-49; Ezrakî, *Ahbarü Mekke* (Melhas), I, 183-185; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (Abdülhamîd), II, 204-205; Bîrûnî, *el-Âşârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûnî'l-hâliye* (nşr. C. E. Sachau), Leipzig 1923, s. 60-63, 69; Radyüddin es-Sâgânî, *el-Mevzû'ât* (nşr. Necm Abdurrahman Halef), Beyrut 1985, s. 61; Zekerriyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, ‘*Acâ'ibü'l-mahlûkât*, Beyrut, ts. (Dârü's-şarki'l-Arabî), s. 69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, I, 157-159; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), II, 374-380; *Tecrid Tercemesi*, XII, 84-85; Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Kahire 1380/1960, s. 438; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VIII, 454-462; Enîs Ferîha, *Esmâ'ü'l-eshûr ve'l'aded ve'l-eyyâm ve tefstru me'ânihâ*, Trablus 1988, s. 54-64, 80-88, 90-92, 106-107; Amr Abdülmün'im, *eş-Şahîh min fezâ'ili's-sâ'ât ve'l-eyyâm ve's-şühûr ve me'btü'dî'a fihâ*, Tanta 1413/1993, s. 66; E. Litmann, “Über die Ehrennamen und Neubenennungen der islamischen Monate”, *Isl.*, VIII (1918), s. 227-236; Seyyid Abdülhâlik en-Nakvî, “Taḥkîku esâmi's-şühûri'l-'Arabîyye ve eyyâmî'l-üsbûc”, *Şekâfetü'l-Hind*, XIII/4, New Delhi 1962, s. 14-15; İnci Koçak, “Arapların Ay Takvimindeki Ay Adları”, *DTCFD*, XXXVII/1-2 (1995), s. 395-406; Pakalın, III, 89-90; A. J. Wensink, “Safer”, *IA*, X, 53; a.m.f., “Şafar”, *EP* (İng.), VIII, 764-765.

M. KÂMİL YAŞAROĞLU

SAFEVİLER

(الصفيون)

İran'da 1501-1736 yılları arasında hüküm süren bir hânedan.

I. SİYASÎ TARİH

II. İDARE ve TEŞKİLÂT

III. İÇTİMÂİ ve İKTİSADÎ HAYAT

IV. İLİM ve KÜLTÜR

V. SANAT

I. SİYASÎ TARİH

Adını merkezi Erdebil'de bulunan Safeviyye tarikatının piri Şeyh Safiyyüddin'den almıştır. Safiyyüddin'in etnik kökeni belirsizdir. Bununla birlikte özellikle Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra yazılan eserlerde onun Hz. Ali soyundan geldiği ve yedinci imam Mûsâ el-Kâzîm'a dayandığı ileri sürülmüştür. Hamdullah el-Müstevfî'ye göre (*Nüzhetu'l-kulûb*, s. 128) Şeyh Safiyyüddin, Şâfiî mezhebinden olup gençliğinde Şeyh İbrâhîm Zâhid-i Geylânî'ye bağlanmıştır. Erdebil'de kurduğu tekke kısa sürede şöhere kavuştu. İlhanlı hükümdarı tekkeye büyük saygı göstermekle kalmayıp gelirler tahsis etti. Safiyyüddin'in ölümünden (735/1334) sonra tarikat şeyhliğine önce oğlu Sadreddin, ardından onun oğlu Hâce Ali geçti. Böylece tasavvuf geleneklerine aykırı olarak tarikat şeyhliği babadan oğula intikal etti. Hâce Ali'nin Şîliğe temayülül tarikatın mahiyetini değiştirdi. Timur'un Anadolu seferinden dönerken Hâce Ali'yi ziyaret etmesi onun nüfuzunu daha da arttırdı. Bu sayede tarikat etraftaki ülkelerde faaliyetlerini rahatça yürütme imkânı buldu. Hâce Ali'den sonra tarikatın başına sırasıyla Şeyh Şah İbrâhîm ve Şeyh Cüneyd-i Safevî geçti. Ancak Cüneyd'in şeyhliğine karşı çıkan amcası Şah Câfer, Karakoyunlular'la iş birliği yaparak onu Erdebil'den uzaklaştırdı. Şirvanşahlar ile yaptığı savaşta öldürülen (864/1460) Cüneyd'in ardından Safevî müridleri Haydar'a tâbi oldular. Şeyh Haydar, Erdebil'e giderek irşad faaliyetlerine devam etti. Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'da bulunan Safeviyye tarikatının takipçileri Şeyh Haydar'ı ziyaret için büyük kafileler halinde Erdebil'e geliyor ve tekkeye madî destek sağlıyorlardı. Müridleri hızla artan Haydar tarikatın simgesi olarak onlara on iki dilimli kırmızı renkli başlıklar giydirdi. Böylece hem gücünü açığa vurmuş hem de müridlerinin tefrik edilmesini sağlamış oldu. Safevî tarikatının takipçileri “kuzılbaş” adıyla anılmaya başlandı. Haydar, babasının intikamını almak için kuzeyde-

ki gayri müslim Çerkezler üzerine akınlar yaparak elde ettiği ganimetleri müridleri arasında paylaştırdı. Bu sayede etrafında sadece müridleri değil aynı zamanda ganimet yoluyla kazanç sağlamaya çalışan kişiler de toplanmaya başladı. Çerkezler'den vergi almakta olan Şirvanşah Ferruh Yesâr, Haydar'a karşı Akkoyunlu Hükümdarı Yâkub Bey'den yardım istedi. Derbend yakınlarında meydana gelen savaşta Akkoyunlular, Haydar'ı öldürüp (893/1488) cesedini Tebriz'e getirerek halka teşhir ettiler. Haydar'ın oğulları Ali, İbrâhim ve henüz çok küçük olan İsmâil'i anneleriyle birlikte İstahr Kalesi'ne hapsedtiler. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan taht mücadelelerinde kendisine Safevî müridlerinden destek bulmaya çalışan Rüstern Bey, 898'de (1493) Haydar'ın çocuklarını İstahr'dan Tebriz'e getirtti. Daha önce iki defa şeyhlerini kaybeden kızılbâşlar bu defa Sultan Ali'nin etrafında toplandı. Bu gelişmeler Akkoyunlular'ı rahatsız edince Ali Erdebil yolunda öldürüldü. Kızılbâşlar Haydar'ın küçük oğlu İsmâil'i Erdebil'e götürüp gizlediler. Ancak Akkoyunlu takibi devam edince bu defa Gîlân'a kaçırıp bölgenin ileri gelenlerinden Şemseddin Muhammed b. Yahya el-Lâhîcî'ye emanet ettiler. İsmâil burada geçirdiği sekiz yıl müddetince Şemseddin el-Lâhîcî'den Kur'an, kelâm ve hadis dersleri aldı; Şiîliğin esaslarını öğrendi.

Üçüncü defa olarak şeyhlerini kaybeden ve ağır darbeler alan Safevîler küçük yaşta İsmâil'e bağlanmakta tereddüt gösteremediler. Akkoyunlu şehzadeleri arasında devam eden taht kavgaları İran'da tam bir istikrarsızlık doğurup her bölgede mahallî otoriteler görülmeye başlayınca kızılbâş Türkmen aşiretlerinin reisleri İsmâil'in ortaya çıkması için uygun ortamın oluştuğuna kanaat getirdiler. Öte yandan Akkoyunlu ülkesi Elvend ve Murad arasında paylaşılmış, Diyarbekir merkez olmak üzere Azerbaycan Elvend'in, Bağdat merkez olmak üzere Irak-ı Acem ve diğer yerler Murad'ın hâkimiyetine geçmişti. On üç yaşında Lâhîcân'dan ayrılan İsmâil Erdebil'e geldi. Ancak burada mukavemetle karşılaşınca müridlerinin çoğunlukta olduğu Anadolu'ya yöneldi. Erzincan'da Ustaclu (Ustacalu) Türkmenleri onu coşkuyla karşıladılar. Burada iken her tarafa haber gönderilerek İsmâil'in şahlık mücadelesine giriştiği bildirildi. Avşar, Çepni, Ustaclu, Dulkadir, Rumlu, Şamlu, Tekelü Türkmenleri başta olmak üzere kızılbâş Türkmenler, İsmâil'in etrafında toplanmaya başladı. İsmâil'in yanındakilerin asıl amacı Orta Ana-

dolu'da siyasî birlik kurmaktı. Fakat Osmanlılar'ın sert tedbirler alarak kızılbâş elebaşlarının ve önde gelen yandaşlarının yollarını kesmesi umulan ölçüde destek gelmesini önledi. Kızılbâşlar bir süre Erzincan yöresinde bekledikten sonra Tebriz'e yöneldiler (Emecen, s. 38-39). Önce Şirvanşahlar'ın ülkesine taarruz edilerek Şirvanşah Ferruh Yesâr mağlûp edildi. 907'de (1501) az bir kuvvetle Akkoyunlu Sultanı Elvend'in 30.000 kişilik ordusu Şerûr yakınlarında yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğratıldı. Elvend Diyarbekir'e kaçtı. İsmâil Tebriz'e girerek tahta oturdu. On iki imam Şiîliğini resmî mezhep ilân etti. Hutbelerde Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a lânet okunmasını emretti. Tebriz'de Akkoyunlu hânedan ailesine karşı katliamlara girişti. Hatta mezarları açtırarak kemikleri yaktırdı. 909'da (1503) Irak-ı Arab ve Fars hâkimi Murad Bey'e karşı yürüyen Şah İsmâil yine az bir kuvvetle Hemedan yakınlarında yapılan savaşta üstün geldi. Murad önce Bağdat'a kaçtı; burada tutunamayınca Dulkadirli Alâüddeve Bey'e sığındı. Şah İsmâil, 1504'te sadık adamlarından Aykutoğlu İlyas Bey'in Firûzkûh bölgesinin hâkimi Hüseyin Kiyâ Çelavî tarafından öldürülmesi üzerine Firûzkûh'a yürüdü. Bölgenin önemli kaleleri olan Gûlhandan, Firûzkûh ve Asta ele geçirildi. Aslında Şîa mezhebinden olan Hüseyin Kiyâ öldürüldü. Bu sırada Safevîler'den kaçarak bölgeye sığınmış olan Musullu Türkmenler kılıçtan geçirildi. Bu zaferin ardından Mâzenderan, Lâhîcân ve Cürçân hâkimleri Şah İsmâil'e gelip ona biat ettiler. Böylece Safevîler'in sınırları Hazar denizi kıyılarına ulaştı. Şah İsmâil, bu esnada Yezd'e saldıran Eberkûh hâkimi Muhammed Kere'yi bertaraf ettikten sonra Yezd'e girip ahalinin bir bölümünü kılıçtan geçirdi; aynı yıl Horasan da hâkimiyet altına alındı. Öte yandan Dulkadroğlu Alâüddeve Bey'in kendisine sığınmış olan Murad Bey'i yeniden Akkoyunlu tahtına oturtmak amacıyla Diyarbekir'i ele geçirmeye çalıştığı haberi gelince Şah İsmâil 912'de (1507) Erzincan'a yöneldi. Osmanlı topraklarına girerek Kayseri üzerinden Maraş'a ulaştı. Dulkadroğulları mukavemet göstermeyip dağlara çekilince Maraş ve Elbistan'ı tahrip ederek Tebriz'e döndü. Diyarbekir ve yöresi Safevîler'e bağlanmış oldu. Ertesi yıl Bağdat hâkimiyet altına alındı.

Şah İsmâil'in ülkenin batıdaki toprakları ile meşgul olmasından istifade eden Özbekler (Şeybânîler) Horasan'ı ele geçirmişler, hâkimiyetlerini Kirman'a doğru yaymaya çalışıyorlardı. Horasan'a yürüyen Şah İs-

mâil, Özbekler'i ağır bir yenilgiye uğrattı (916/1510). Merv ve Herat hâkimiyet altına alındı. Şah İsmâil, Şeybânî Han'ın başını kestirerek Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e gönderdi. Ertesi yıl Anadolu'da Teke Türkmenleri, Osmanlılar'a karşı isyan edip Şah İsmâil'in hizmetine girmek amacıyla İran'a yöneldiler. Osmanlı ordusu bu isyanı bastırmakta etkili olamadı. Türkmenler, Sivas yakınlarında yaptıkları savaşta reislerini kaybetmiş olmalarına rağmen İran'a ulaşmayı başardılar. Ancak Şah İsmâil, onların Erzincan yakınlarında ticaret kervanlarına saldırmış olmalarına hiddetlenerek aşiret reislerini öldürttü. Türkmenler'i de kızılbâş beyleri arasında paylaştırdı. 1512'de Özbekler, Horasan'a saldırıp Herat'a kadar olan yerleri alınca Şah İsmâil, Özbekler'in üzerine yürüyüp Horasan bölgesiyle Herat ve Belh şehirlerini geri aldı. Safevîler'e karşı isyan halinde olan Nesâ ve Ebîverd itaat altına alındı (919/1513).

Osmanlı Padişahı II. Bayezid, Şah İsmâil'in Tebriz'e hâkim olup tahta çıkması üzerine ona elçiler göndererek tebrik etmiş, ancak Şah İsmâil'in Anadolu topraklarına olan ilgisi sürmüştü. 1512'de Nûr Ali Halife Rûmlu kızılbâş Türkmenler'i Safevîler'e bağlamak amacıyla Anadolu'ya gönderildi. Tokat yakınlarında bir Osmanlı birliğini yenilgiye uğratan Nûr Ali Halife, Tokat'ta Şah İsmâil adına sikke kestirdi. Bu arada II. Bayezid'in hal'inden sonra tahta geçmiş olan Yavuz Sultan Selim'e muhalefet eden Şehzade Ahmed'in oğlu Murad adamlarıyla birlikte Safevîler'e sığındı. Şah İsmâil ona Fars eyaletinde timarlar veriyse de genç şehzade İsfahan yakınlarında vefat etti. Öte yandan Diyarbekir hâkimi Muhammed Han Ustaclu, Memlûk ve Dulkadir kuvvetlerine karşı kazanılan küçük başarılarla yetinmeyerek Yavuz Sultan Selim'e hakaretamiz ifadelerle dolu bir mektup gönderdi. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin Safevîler'e karşı harekete geçmesine sebep oldu.

Yavuz Sultan Selim, Anadolu'daki kızılbâşların harekete geçme ihtimaline karşı tedbir aldıktan sonra büyük bir ordu ile İran'a yürüdü. Erzincan üzerinden Tebriz'e doğru ilerledi. Hoy yakınlarındaki Çaldıran ovasında yapılan savaşta Safevîler yenildi (2 Receb 920 / 23 Ağustos 1514). Şah İsmâil savaş meydanını terkedip Dergûzîn'e çekildi. Kızılbâş reislerinin pek çoğu savaş meydanında öldü. Yavuz Sultan Selim Tebriz'e girdi. Burada bir hafta kaldıktan sonra Amasya'ya çekildi. Tebriz'de bulunan sanatkarların büyük kısmını İstanbul'a yolladı. Ardından Kemah, Harput ve Diyarbe-

kir Osmanlılar'ın eline geçti. Çaldıran mağ-lûbiyeti Şah İsmâil'in yenilmezliği inancına büyük darbe vurdu. Bâbü Şah, Kande-har ve Belh'i ele geçirdi. Ubeydullah Han Horasan'a saldırdı. Buna karşılık Şah İsmâil, Emir Han Musullu'yu oğlu Tahmasb'a lala yaparak Horasan'a gönderdi. Diğer kızılbaş reisleri ülkede yer yer ortaya çıkan isyan hareketlerinin bastırılmasıyla meşgul oldu. Şah İsmâil'in Osmanlılar'a karşı Avrupalı devletlerle ittifak kurmaya çalışması elçilerin zamanında yerine ulaşamaması yüzünden gerçekleşmedi. Şah 23 Mayıs 1524'te ölümüne kadar sakin bir hayat sürdü. Şah İsmâil Azerbaycan, Horasan, Fars, Irâk-ı Acem, Kirman ve Hûzistan'ı kendisine bağlamış; Belh, Kandeher ve Diyarbekir ise zaman zaman Safevî hâkimi-yetinde kalmıştı.

I. Tahmasb küçük yaşta tahta geçtiğın-de ülke doğudan ve batıdan baskı altına alınmıştı. Kızılbaş reisleri arasında devlet kademelerinde etkinliklerini arttırmak amacıyla kuvvetli bir rekabet bulunuyordu. Şah İsmâil zamanındaki şaha tam bir itaatle bağlanma anlayışı büyük ölçüde sarsılmıştı. Bu yüzden onun saltanatının ilk yılları iç mücadeleler ve merkezî otoritenin tesis edilmesiyle geçti. Şah İsmâil'in ölümünden sonra emîrülümerâlik makama yükselen Dîv Sultân-ı Rûmlu devlet işlerini bütünüyle ele geçirdi. Ancak bu durum uzun sürmedi. 932'de (1526) Ku-zeybatı İrân'da başlayan iç karışıklıklar kısa sürede bütün İrân'a yayıldı. Bu müca-deleler sırasında Ustaclular ağır bir darbe alırken Tekelü aşiretinin gücü arttı. 1527'de Dîv Sultân-ı Rûmlu'nun öldürülmesinin ardından iktidar Tekelü aşiretinden Çuha Sultan'a geçti. 1530'da Şamlular ile Teke-lüler arasında meydana gelen savaşta Çuha Sultan öldürüldü. Hüseyin Han Şamlu onun yerine geçti, ancak o da üç yıl sonra ortadan kaldırıldı.

Öte yandan doğuda ve batıda ülkenin sınırları tehdit altında idi. Eskiden beri Horasan'a hâkim olmaya çalışan Özbekler iç karışıklardan istifade ederek Şah İsmâil'in ölümünden hemen sonra saldırıya geçmişti. 1524'ten 1536'ya kadar defalarca Horasan'a saldıran Ubeydullah Han nihayet Timurular devrinin en önemli şehirlerinden olan Herat'ı ele geçirdi. Ancak Şah Tahmasb'in büyük bir ordu ile Horasan'a yürümesi üzerine bölgeyi terketti. Safevîler herhangi bir direnişle karşılaşmadan Herat'ı ve çevresini geri aldı. Kandeher'a giden Şah Tahmasb burayı zaptettikten sonra Kaçar Budak Han'ı vali tayin edip Herat'a döndü. Kandeher ertesi yıl tekrar

Safevîler'in elinden çıktı. 951'de (1544) Bâbü'nün oğlu Hümâyün, Tahmasb'dan aldığı yardımlara karşılık Kandeher'ı Safevîler'e teslim ettiyse de şehir kısa bir süre sonra elden çıktı ve 965'te (1558) yeniden Safevî hâkimiyetine girdi.

Batıda Osmanlılar Azerbaycan'ı tehdit altına almışlardı. 1531'de Tekelü aşiretinin iktidardan uzaklaştırılması üzerine Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan eski Azerbaycan beylerbeyi Ulama Han, Kanûnî Sultan Süleyman'ı İrân'da meydana gelen iç karışıklıklarla Özbekler'in saldırıları konusunda bilgilendirdi ve onu İrân'a sefer düzenleme-yekna etti. Osmanlı sultanı Ulama Han'ı paşa unvanıyla Bitlis'e gönderdi. Osmanlılar'ın bu tutumundan rahatsız olan Bitlis hâkimi Şeref Han bölgesindeki kaleleri Rujeki ağalarının muhafazasına verip Tahmasb'a sığındı. Sünnî İslâm dünyasının koruyuculuğu misyonunu üstlenen ve Safevîler'i büyük bir tehdit unsuru olarak gören Kanûnî Sultan Süleyman bu olayları bahane edip Tebriz seferine çıktı. Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa, Tebriz'e yürürerek burayı ele geçirdi (941/1534). Kanûnî Sultan Süleyman iki ay sonra Tebriz'e geldi. Bu sırada Tahmasb, Özbekler ile savaş halinde idi ve Şamlular da ayaklanmıştı. Dulkadirli ve Tekelü Türkmenleri'ne mensup bazı grupların Osmanlılar'a katılması kızılbaşların mukavemetini biraz kırdıysa da kışın erken bastırması yüzünden Kanûnî Sultan Süleyman Bağdat'a çekildi ve burayı herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Buna karşılık Şah Tahmasb da Tebriz ve çevresini geri aldı. Daha sonra Şah Tahmasb'in Osmanlılar'a barış teklifleri olduysa da Kanûnî Sultan Süleyman bunları dikkate almadı (bk. İRAKEYN SEFERİ).

Şah I. Tahmasb'a karşı isyan hareketine girişen Safevî şehzadesi Elkas Mirza başarısız olunca İstanbul'a sığındı ve Kanûnî Sultan Süleyman'ı İrân'a karşı yeniden harekete geçmeye teşvik etti. 954'te (1547) başlayan İrân seferi Elkas Mirza'nın vaadlerinin gerçekleşmemesi yüzünden beklenen faydayı sağlamadı, hatta onun gözden düşmesine sebep oldu. 1549'da Erdelân yakınlarındaki Mihribân Kalesi'ne sığınmak zorunda kalan Elkas Mirza burada Safevîler tarafından yakalanarak Kahkaha (Alamut) Kalesi'ne hapsedildi ve bir yıl sonra zehirlenerek öldürüldü. 961'de (1554) Osmanlılar'ın İrân'a yöneldiği haberi üzerine Şah Tahmasb, Kanûnî Sultan Süleyman'a elçiler gönderdi. Mektuplar teâti edilmek suretiyle 1555 yılından itibaren Osmanlılar'la barış dönemi başladı. Şehza-

de Bayezid'in İrân'a sığınması ilişkilerde küçük bir krize yol açıtıysa da onun Osmanlılar'a teslimi ve katledilmesinin ardından yeniden eski duruma döndü.

Öte yandan Osmanlılar'a karşı İrân'dan destek sağlamayı düşünen Avrupalı devletler, elçiler gönderip Safevîler'i Osmanlılar'a karşı kışkırtmaya çalıştıysa da Şah Tahmasb bunlara fazla itibar etmedi. Habsburg İmparatoru V. Karl tarafından Şah İsmâil'e gönderilen elçi onun ölümünün ardından İrân'a ulaşmış ve mektubu Şah Tahmasb'a sunmuştu. 1571'de İnebahtı Deniz Savaşı'ndan biraz sonra Papa Pius, Tahmasb'a elçiler yollayarak kendilerinin karadan ve denizden Osmanlılar'a karşı harekete geçeceklerini, bu arada Safevîler'in de Suriye ve Irak'a saldırarak daha önce kaybettikleri toprakları geri alabileceklerini bildirdi; ancak bu teklif de Safevî hükümdarınca makbul karşılanmadı. Hint denizinde Osmanlılar'la mücadele halinde olan Portekizliler'in 958 (1551) ve 982'de (1574) girişimleri de Şah Tahmasb tarafından geri çevrilmişti.

Şah I. Tahmasb'ın 984'te (1576) zehirlenerek ölümü üzerine tahta kimin geçeceği hususunda yeniden rekabet başladı. Ustaclular'ın desteğiyle Haydar Mirza tahta oturdu. Fakat Avşar, Rumlu ve Türkmen beylerinin muhalefetiyle tahttan indirildi ve yerine II. İsmâil geçti. II. İsmâil kısa süren saltanatında kendisine rakip olarak gördüğü kardeşlerini ortadan kaldırdı. Bu sırada henüz altı yaşında olan Herat hâkimi Abbas Mirza, onu öldürmeye gelen Ali Kuli Hân-ı Şamlu'nun tereddüt göstermesi sayesinde ölümden kurtuldu. II. İsmâil'in 13 Ramazan 985'te (24 Kasım 1577) ölümü pek çok yönden karanlıkta kaldıysa da gerek saray çevresinde gerekse halk arasında memnuniyetle karşılandı. Bu esnada Şiraz'da bulunan Muhammed Hudâbende Kazvin'e gelerek tahta geçti (3 Zilhicce 985 / 11 Şubat 1578). II. İsmâil'in kardeşlerini öldürttüğü ve Safevî tahtının vârisi kalmadığı haberini alan Özbek Celâl Han büyük bir ordu ile İrân topraklarına girip Meşhed'e kadar ilerledi. Ancak Meşhed hâkimi Murtaza Kuli Hân-ı Pürnek ile yaptığı savaşta hayatını kaybetti.

İrân-Osmanlı sınır boylarında yaşayan Kürtler, II. İsmâil'in ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıktan faydalanıp Osmanlılar'ı İrân topraklarına saldırmaları için kışkırtmaya başladılar. Şirvan şahı da Sünnî mezhebine geçtiğini bildiren bir elçilik heyetini İstanbul'a göndererek Safevîler'e karşı Osmanlılar'dan yardım istedi. Bu durum

1555'te yapılan barışın bozulmasına ve Osmanlılar'ın İran'a saldırmasına yol açtı. Sokullu Mehmed Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen III. Murad, Vezir Lala Mustafa Paşa'yı İran üzerine gönderdi. Tebriz, Güney Kafkaslar, Karabağ, Azerbaycan, Luristan gibi batı toprakları Osmanlılar'ın eline geçti. Bu gelişmeler, kızılbaş Türkmen kabileleri arasındaki çekişmelerin bir müddet ortadan kalkmasına ve devletin yeniden toparlanma sürecine girmesine ortam oluşturdu. Ferhad Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordularının Azerbaycan topraklarına girmesi üzerine Hamza Mirza zayıf bir ordu ile karşı koymaya çalıştı. Osmanlılar Tebriz'e girdi (1585). Hamza Mirza, Tebriz'i geri alamadığı gibi 994'te (1586) ordugâhta öldürüldü. Onun ölümü Abbas Mirza'nın tahta geçmesinin yolunu açtı. Ancak bu durum Türkmen reisleri arasındaki iç mücadelelerin yeniden canlanmasına sebep oldu. Abbas Mirza, Ustaclu Mürşid Kulu Han'ın desteğiyle Kazvin'e gelerek tahta oturdu (Ekim 1587). Tahtını yeniden ele geçirmek için bazı teşebbüslerde bulunduysa da başarılı olamayan Muhammed Hudâbende Kazvin'de öldü (1596).

I. Abbas tahta geçince ilk iş olarak iç problemleri halletmek amacıyla orduda geniş bir islahata girişti. Öncelikle kızılbaş reislerinin gücünü kırmak için Şahseven adıyla yeni askerî birlikler meydana getirdi. Bu yeni ordu şaha sadık olduğunda şüphe olmayan kızılbaş Türkmenler'den başka Gürcü, Çerkez, Ermeni ve diğer Kafkas halklarından küçük yaşta İran'a gelen gullâmlarla savaşlarda esir düşüp İslâmiyet'i seçenlerden oluşuyordu. Bunların başına daha önce İslâm'a girmiş olan Ermeni asıllı Allahverdi Han getirildi. Ayrıca tüfekçiyen ve topçuyen adıyla ateşli silâhları kullanabilen birlikler kuruldu. Her ne kadar bu birliklerin oluşturulmasında İngiliz elçileri Sherley kardeşlerin etkili olduğu söylenirse de bu husus açık değildir. Esasen Safevîler daha Şah İsmâil döneminden itibaren ateşli silâhlara âşina idi. Yeni askerî sistemin dışında kalan kızılbaş Türkmenler, gerek ateşli silâhları kullanmaktan hoşlanmamaları gerekse siyasal ve ekonomik güçlerini kaybetmiş olmalarından dolayı etkinliklerini hızla yitirdiler. Yine de Safevî Devleti'nin son zamanlarına kadar, hatta Nâdir Şah döneminde bile Safevî ordusu içindeki varlıklarını sürdürdüler.

Şah I. Abbas'ın dış politikada karşı karşıya kaldığı en önemli mesele İran'ın doğuda ve batıda toprak kayıplarına uğramış olmasıydı. Osmanlılar'ın Azerbaycan üze-

rindeki baskıları artmıştı. Çok geçmeden Gence, Osmanlılar'ın eline geçti (1 Eylül 1588). 998'de (1590) İstanbul'da imzalanan Ferhad Paşa antlaşmasıyla Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ, Gence, Bağdat, Luristan, Kürdistan, Tebriz, Karacadağ, Nihâvend, Şehrizer bölgeleleri Osmanlı hâkimiyetine girdi. Ayrıca Osmanlılar, İran'da okunan hutbelerde ilk üç halifeye lânet edilmemesi şartını koydular. Bu antlaşma ile batı yönünden gelecek tehlikeler ortadan kalktığı için Şah Abbas doğuya yönelip Horasan'ı ellerinde tutmakta olan Özbekler'in üzerine yürüdü. 1598'de Herat, Nişâbur ve Meşhed'i geri alarak hâkimiyetini Belh, Merv ve Esterâbâd'a kadar genişletti. Ancak iki yıl sonra Bâkî Muhammed Han Belh'i geri aldı. Safevî ordusu ağır kayıplar vermesine rağmen Merv, Herat, Nesâ, Ferah ve Sebzevâr (Beyhak) şehirlerini topraklarına kattı. Ardından Özbekler ile uzun bir barış dönemine girildi. Öte yandan 1602'de Bahreyn, Dağıstan, 1606'da Gence, 1608'de Şirvan ve Gürcistan Safevîler'in hâkimiyetine girdi. 1622'de Portekizliler, İngilizler'in desteğiyle Hürmüz'den uzaklaştırdı.

Özbek tehlikesini bertaraf ettikten sonra yeniden batıya yönelen I. Abbas Azerbaycan, Nahçıvan ve Revan'ı geri aldı. Osmanlı serdarı Cigalazâde Sinan Paşa'yı Tebriz'de yenilgiye uğrattı. Osmanlılar'la 1021'de (1612) İstanbul'da yapılan barışa aykırı olarak askerî harekâta devam edip Kerkük, Şehrizer, Kerbelâ, Necef ve Bağdat'ı ele geçirdi (1033/1624). Böylece İran en geniş sınırlarına ulaştı. Dış tehlikelerin bertaraf edilmesine paralel olarak İran'da neredeyse bağımsız hareket eden mahallî hâkimler de ortadan kaldırıldı. Böylece Mâzenderân, Gilân, Lâhicân, Lâr gibi pek çok mahallî hânedana son verildi. Osmanlılar karşısında alınan yenilgiler sebebiyle I. Abbas'ın başşehri 1598'de Kazvin'den İsfahan'a taşınmasından sonra bu şehir gerek sanat gerekse ticaret bakımından büyük bir gelişme göstermeye başladı. Savaş esiri olarak İran'a getirilmiş olan Gürcüler ile Culfa bölgesinde bulunan Ermeniler'in büyük bir bölümü İsfahan'da iskân edildi. İngiliz ve Hollandalı tüccarların başşehirde temsilcilik açmalarına izin verildiği gibi bunlara geniş kapitülasyonlar tanındı.

I. Abbas 1038'de (1629) vefat ettiğinde tahta geçecek kardeşi ve oğlu yoktu. Çünkü şehzadelerin bir kısmı kör edilmiş, bazıları taht iddiasında bulunma ihtimaline karşı öldürülmüştü. Bu sebeple torunu

Sam Mirza (Safî Mirza'nın oğlu), Şah Safî adıyla tahta oturdu. O da devlet adamlarına ve şehzadelere karşı acımasızca davranıp pek çok önemli şahsiyeti idam ettirdi. Avusturya ile barış antlaşması yapmış olan Osmanlılar İran'a saldırdı. 1045'te (1635) Revan Osmanlılar'a geçtiyse de kısa süre sonra Şah Safî tarafından geri alındı. Bu zaferin ardından Safevîler'in barış teklifi Bağdat'ı geri almak niyetinde olan Osmanlılar tarafından reddedildi. 1048'de (1638) Bağdat IV. Murad tarafından ele geçirildi. 1049'da (1639) Osmanlılar'la imzalanan Kasrîşirin (Zühab) Antlaşması, Osmanlı-İran sınırını geniş ölçüde belirlediği gibi iki ülke arasında uzun süreli bir barış döneminin de başlangıcı oldu. Öte yandan Özbekler'in Horasan'a defalarca yaptıkları akınlar yağma ve talan dışında etkisiz kaldı.

Şah Safî'nin 1052'de (1642) otuz bir yaşında âniden ölümü üzerine henüz on yaşlarında olan oğlu Muhammed Mirza, II. Abbas adıyla tahta geçti. 1058'de (1648) Afganistan'a ordu sevk ederek Kandeher ve etrafındaki kaleleri hâkimiyeti altına aldı. Bâbürlüler'in karşı saldırıları 1063'e (1653) kadar sürdüyse de başarılı olmadı. Öte yandan Basra körfezindeki etkinliklerini arttırmaya çalışan Hollandalılar yeni kapitülasyonlar elde etti. Ardından Fransızlar da II. Abbas'ın ölümüne yakın bazı imtiyazlara sahip oldular.

II. Abbas'ın 1077'de (1666) vefatından sonra oğlu Safî Mirza, Şah Süleyman adıyla tahta geçti. O da selefleri gibi tahttan indirilme korkusu ile saray ileri gelenlerine karşı katı bir tutum içine girip pek çok kişiyi öldürttü. Barışçı bir dış politika takip ederek İran'ı savaştan uzak tuttu. Kişim adasını işgal edip Benderabbas'ı topa tutan Hollandalılar'a karşı asker sevk etmek yerine müzakere yolunu seçti. Bununla birlikte Safevî Devleti'nin Şah Safî döneminde başlayan çöküşü Şah Süleyman zamanında daha da hızlandı. Onun 1105'te (1694) vefatının ardından yerine oğlu Sultan Hüseyin Mirza tahta geçti. Yeni hükümdar her ne kadar zühd ve takvâ sahibi bir kişi olarak tanınıyorsa da kısa süre sonra eğlence ve işrete daha fazla zaman ayırmaya başladı. Bu durum sarayın masraflarını iyice arttırdı. 1698'de ülkenin doğusunda bulunan Belûçler ayaklandı. Sultan Hüseyin Şah bu ayaklanmayı ancak Gürcü Prensi II. Giorgi'nin yardımı ile bastırabilirdi. Bu gelişmeler saraydaki Gürcü nüfuzunu daha da güçlendirdi. Şahın 1706'da Kum ve Meşhed'i ziyaret amacıyla 60.000

kişilik bir kabile ile ayrılmasından sonra kardeşi Abbas Mirza isyan ettiyse de yine Gürcü beylerinden Keyhusrev tarafından isyan bastırıldı. 1709'da Galzay Afganlıları, Mir Veys kumandasında Kandeher'ı işgal etti. Safevî kuvvetleri arasındaki Gürcü-kızılbaş çekişmesi yüzünden Kandeher geri alınamadı. 1715'te Abdâlî Afganlılar, Herat'ta isyan çıkarıp Meşhed'i kuşattılar. Şah bunlara karşı üç ordu gönderdiyse de başarılı olamadı. 1718'de yeni bir ordu hazırlamak bahanesiyle Kazvin'e geçti. Bu arada Mir Veys'in 1715'te ölümünden sonra Afganlılar'ın başına geçen Mir Mahmûd, Abdâlî Afganlıları'nı yendi. Şah onu Hüseyin Kuli unvanı ile Kandeher valisi tayin etti. Ancak Mahmûd şaha sadık kalmayıp Kirman'ı ve ardından Meşhed'i zaptetti. 1722'de İsfahan yakınlarında Safevî ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarıp başşehir kuşattı. Sultan Hüseyin Şah 30 Muharrem 1135'te (10 Kasım 1722) kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Afganlılar, İran'ın resmî hâkimi durumuna geldiler. Öte yandan Kazvin'e kaçmış olan Şehzade Tahmasb, II. Tahmasb unvanı ile şahlığını ilân etti. İran'daki Afgan hâkimiyeti sathî idi ve Tebriz, Kazvin, Yezd gibi şehirler direnmeye devam ediyordu. Mir Mahmûd Han 1725'te yeğeni Eşref Han tarafından devrildi. Diğer taraftan Osmanlılar, İran'da meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalmayarak Safevî hükümdarını yeniden tahta geçirmek amacıyla Afganlılar'ın üzerine yürüdü. Eşref Han, savaşa yanaşmayıp İran'ın batı ve kuzeybatı topraklarının bir kısmını Osmanlılar'a terk ederek barış imzaladı.

Avşarlar'ın kırıklı obasına mensup olan Nâdir 1726'da Esterâbâd bölgesine yerleşmiş olan II. Tahmasb'a katıldı. Öncelikle kabileler arasındaki çatışmalara son verdi. 1727-1729 yıllarında Herat'ta Abdâlî Afganlıları ile savaştıktan sonra İsfahan'a yürüyüp şehre girdi. Aralık 1729'da Eşref'i Şiraz yakınlarında yenilgiye uğratarak İran'dan çıkardı. Böylece İran'daki Afgan

hâkimiyeti sona erdi. 1733'te muhasara ettiği Bağdat'ı zaptedemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı topraklarına kattı. Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele edip 1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bu arada Nâdir Han Avşar 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun oğlu III. Abbas'ı tahta geçirdi. Ancak Abbas'ın çocuk yaşta olmasından faydalanarak 1736'da Nâdir Şah unvanı ile tahta geçti. Böylece 1722'den beri zaten fiilen sona ermiş olan Safevî Devleti tamamen ortadan kalktı.

II. İDARE ve TEŞKİLAT

Safevî Devleti'nin kurulması İran tarihi için dönüm noktası olmuştur. Bu tarihe kadar küçük çaplı ve mahallî beylikler tarafından temsil edilen Şiilik, Safevîler'le birlikte İran'ın resmî mezhebi haline gelmiş, devlet eliyle hızlı bir Şiileştirme politikası takip edilmiştir. Şii ezanı tesis edilmiş, hutbelerde ilk üç halifeye ve Hz. Âişe'ye lânet okunması gelenek haline gelmiştir. Muhammed Hudâbende zamanında bu gelenek yasaklandığı gibi bu tür davranışların ortadan kalkması için tedbirler alınmış, fakat onun tahttan indirilmesinin ardından yeniden başlamıştır. Devlet kademelerinde yapılan görevlendirmelerde samimi Şiiler'e öncelik verilmiştir (Abdî Beg Şîrâzî, s. 55). Şiiliğin her alanda geniş tesirlerine karşılık İran Devleti kavramı Safevîler'in ilk dönemlerinde biraz müphem kalmıştır. Her ne kadar Osmanlılar'ın İran'a gönderdiği mektuplarda ve İskender Bey Türkmen'in eserinde Mülk-i İrân, Memâlik-i İrân gibi tabirler geçmişse de gerçek anlamda Şah Süleyman zamanında Memleket-i İrân tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

Safevîler, devlet teşkilâtında İlhanlı ve Akkoyunlu geleneğini devam ettirmekle birlikte kadim İran devlet anlayışının da canlanmasına imkân sağlamıştır. Şah İsmâil, tıpkı İslâm öncesi dönemlerde olduğu gibi hem dinî hem siyasî otoriteyi temsil etmekteydi ve "zıllullah fi'l-arz, naîb-i imâm mehdî (imam gâib)" gibi unvanlar taşıyordu. Onun zamanında tesis edilen vekil-i nefes-i nefis-i hümâyün şahın vekillliğini yerine getirmekte olup kızılbaş reisler arasında seçiliyordu. Bu makam aynı zamanda mürşid-i kâmil sayılan şahın temsilcisi durumundaydı. Öte yandan Safevîler'in ilk dönemlerinde şehzadeler devlet tecrübesi edinmeleri için bir kızılbaş reisin lalalığında eyaletlerde görevlendirilirdi. Ancak Şah I. Abbas'tan itibaren bu geleneğe son verilmiştir.

Günlük işlerin yürütüldüğü divanın başkanlığını vezirîâzam yapıyordu. Divanda çok sayıdaki vezirden başka bir de vak'anüvis bulunurdu. Vak'anüvis aynı zamanda şahın münşisi idi. Divanda vezirîâzamdanda sonra korbabaşı, eşik ağasıbaşı ve kullar ağasıbaşı gelirdi. Maliye işleri müstevfi-i memâlik unvanı altında bir vezirin uhdesinde idi. Sarayın bütün işlerinin yürütülmesi nâzir-ı büyüütât veya büyüütât-ı hâssa-i şerife aitti. Safevîler'in ilk dönemlerinde hem dinî kurumların hem "adâlet-hâne"nin başında sadr bulunuyordu. Ne zaman tesis edildiği belli olmamakla beraber sonraları adalet işleri divan beyinin uhdesine verildi. Divan beyi en yüksek mahkeme görevini yürütüyordu. Bu görevin başında çoğunlukla Türk kökenliler bulunmaktaydı.

Bürokrasi Tacik olarak da adlandırılan Fars kökenlilerin elindeydi. Bununla birlikte bu zümre arasında İskender Bey Türkmen, Budak Münşi, Hasan-ı Rûmlu gibi Türkmen kökenliler de bulunmaktaydı. Buna karşılık askerî sınıfı meydana getiren kızılbaşlar hem merkezdeki hem eyaletlerdeki üst düzey görevleri ellerinde tutuyordu. Kızılbaş reisleri emîrül-ümerâ veya beylerbeyi unvanı ile eyaletlerde görevlendirildiğinde maiyetlerinde bulunan kabileleriyle birlikte gidiyor, kabilesinin erkekleri aynı zamanda onların askerî gücünü oluşturuyordu. Bu vesile ile eyaletlerin gelirlerini tasarruf ediyor, savaş halinde kendilerine tâbi askerlerle orduya katılıyordu. Bununla birlikte iç huzursuzluklar veya kendi aralarında meydana gelen çekişmeler ordunun savaş gücünü büyük ölçüde azaltıyordu.

Ülke Şirvan, Karabağ, Azerbaycan, Hermedan, Irâk-ı Arab, Fars, Kûh, Gilûye, Kirman, Kandeher, Belh, Herat, Merv, Meşhed, Esterâbâd gibi çok sayıda eyalete bölünmüştü. Eyalet idaresine genellikle bey, han veya sultan rütbesiyle Türkmen kökenli reisler gönderilirdi. Bazı eyaletler ise şehzadelere tahsis edilirdi. Safevîler'in ilk dönemlerinde eyaletlerin idaresini elinde bulunduranlar hangi rütbeye sahip olursa olsun hâkim olarak nitelendirilirdi. Ancak sonraları en yüksek idarî makamı tanımlamak için beylerbeyi unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda nâdiren emîrül-ümerâ ve hân-ı hânân unvanlarına rastlanmaktadır.

Topraklar şahın malı sayılırdı. Geniş arazilere sahip hânedan üyeleri ve saray ileri gelenleri gelirlerinin bir bölümünü, bazan tamamını müsadere edilmesi korku-

SAFEVİ HÜKÜMDARLARI

Şah İsmâil	907 (1501)
Tahmasb I	930 (1524)
İsmâil II	984 (1576)
Muhammed Hudâbende	985 (1578)
Abbas I	995 (1587)
Şah Saff I	1038 (1629)
Abbas II	1052 (1642)
Saff II (Şah Süleyman)	1077 (1666)
Hüseyin Mirza	1105 (1694)
Tahmasb II	1135 (1722)
Abbas III	1144-1148 (1732-1736)

su yahut dinî gerekçelerle vakıflara bağışlardı. Öte yandan Selçuklular'da da uygulanan iktâ geleneğinin bir devamı olarak idarecilere veya askerî sınıfa "tuyul" adıyla araziler tahsis edilirdi. Tuyul toprakları ya dâimî veya bir yıllık sürelerle verildi. Askerî sınıftan olup kendisine tuyul tahsis edilenler sipahiliği terketmediği müddetçe ömür boyu toprağı tasarrufunda tutar ve erkek evlâdına devredebilirdi. Yıllık olarak tahsis edilen tuyullar her yılın sonunda yenilenir veya başkasına verilir.

III. İÇTİMAÎ ve İKTİSADÎ HAYAT

Safevîler'in ilk dönemlerinde İran'da yaşayan ahalinin büyük bölümü Sünnî idi. Bu durum yeni mezhebin yayılmasında büyük bir engel gibi görünse de Şah İsmâ'il'in aldığı sert tedbirlerle Şiîlik kısa sürede bütün İran'ı kapsayan bir mezhep haline geldi. Bir Venedikli tüccarın anlattığına göre Tebriz Meydanı'nda toplanan halka önce Şiî fıkhı anlatılıyor, daha sonra şeyhülislâmın nezaretinde topluca mezhep değiştirme işlemi yerine getiriliyordu. Ülke genelinde halkın yeni mezhebe geçmesi telkin ediliyor, aksi halde katliamlar yapıyordu.

Safevîler'de hâkim unsurları Türk boyları oluşturuyordu. Özellikle Şamlu, Ustaculu, Türkmen, Rumlu, Dulkadirli, Avşar, Tekelü, Kaçar gibi Türk boyları öne çıkmıştı. Tâliš, Rujeki / Ruzeki, Pazuki, Erdelân gibi Fars asıllı kabileler de mevcuttu. Şah Abbas'tan itibaren bu boylar merkezleşme eğiliminin güçlenmesiyle nisbeten etkilerini kaybetmiştir. Orta tabakayı tâcirler, küçük esnaf, işçi ve çiftçiler teşkil ediyordu. Şiî ulemâ son derece nüfuz kazanmıştı. Vakıf mülkleri bunlara tahsis edilen bağlar, evler, dükkân, hamam ve kervansaraylardan ibaretti.

Şah İsmâ'il'in tahta geçmesiyle birlikte ilk sikke Tebriz'de kesilmişti. Tümen adı verilen sikke yaklaşık olarak 10.000 gümüş dinar değerindeydi. İlk altın sikke eşrefi adıyla tedavüle çıkmış olup Mısır Memlükleri'nde görülen eşrefinin taklidi idi. Paraların bir yüzünde sultanın adı, diğer yüzünde Şiîliğin göstergesi olarak "İlâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah Alî veliyullah" ibaresi yazılırdı.

İktisadî hayatın temelini tarım ve hayvancılık oluşturuyordu. Bu ayırım aslında İran toplumunu meydana getiren Türkler'le Farslar'ın hayat tarzını tanımlamaktaydı. Çünkü hayvancılık daha çok konar göçer hayatı devam ettiren Türkmenler'in elindeydi. Türkmenler han veya bey adı verilen bir aşiret reisinin etrafında cemaat-

ler halinde yaşıyor, yaygın olarak koyun besliyordu. Her ne kadar Selçuklular'ın İran'da hâkimiyet kurmasından itibaren özellikle Kuzey İran topraklarında büyük ölçüde Türk yerleşmesi meydana gelmişse de tarım hayatı genellikle Farslar tarafından temsil edilmekteydi. Köylüler topraklarını sulamada su kuyularından ve sula ma kanallarından istifade etmeye çalışırdı. Orta ve Güney İran'ın büyük bölümünde yazlar kurak geçtiğinden hemen hemen her yerleşim yerinde büyük sarnıçlar inşa edilmişti.

Safevîler'in ilk dönemlerinde iç ticaretin önündeki en büyük engel ülkede yol ağının düzenli ve güvenli olmamasıydı. Şehirlerin birbirinden uzak oluşu da taşımacılık açısından önemli bir engeldi. I. Abbas zamanında köprüler ve kervansaraylar yapılarak yol ağı daha güvenilir ve kullanılabilir hale getirilmiş, İpek yolunun güzergâhının İsfahan'dan geçmesini sağlamak amacıyla Orta İran'da yer alan Kevir çölünü kateden bir yol inşa edilmiştir. Bu dönemde Tebriz, İsfahan, Kazvin, Şiraz gibi şehirler hızla gelişmeye başlamıştır.

Şehirlerde ticarî hayat daha çok Ermeni, yahudi ve Hintli tüccarların elindeydi. Yahudiler ve Hintliler kıymetli madenlerin ticaretiyle meşgulken Ermeniler dış ticaretin ellerinde bulunduruyor ve neredeyse bütün Avrupa şehirlerini dolaşıyordu. Ermeniler sayesinde İran ipeği ve halısı Avrupa'nın en uzak şehirlerine kadar pazarlanabiliyordu. İç ticaretin gelişmesinden çok dış ticarete önem veren I. Abbas, Ermeni tüccarların Avrupa ile bağlantısından istifade etmek için Azerbaycan'ın Culfa şehrinde bulunan Ermeniler'in büyük bir bölümünü İsfahan'a nakledip yine Culfa adıyla yeni bir yerleşim yeri kurmuş ve onlara geniş imtiyazlar tanımıştır.

İran ipeğinin üretimi büyük ölçüde devletin tekelindeydi. XVII. yüzyılın ortalarında Büyütât-ı Hâssa-i Şerîfe'ye bağlı olarak otuzdan fazla imalâthane bulunuyordu ve burada yaklaşık 5000 sanatkâr çalışıyordu. Kazvin, Tebriz ve İsfahan ipek ticaretinin yapıldığı başlıca şehirlerdi. İran ipeği Tebriz üzerinden Bursa'ya ve İstanbul'a, buradan Balkan ülkelerine kadar uzanıyordu. Osmanlı-İran savaşlarının yoğunlaştığı dönemlerde ipek ticaretinde aksamalar olmakla beraber özellikle Akdeniz limanlarına ulaşım için kullanılan Tebriz-Halep yolu önemini daima korumuş, coğrafi keşiflerden sonra bile canlılığını sürdürmüştür. Osmanlılar'ın 1639'da Safevîler ile barış antlaşması imzalamasının ardından bu yol daha çok tercih edilir olmuştur. Öte yandan

İran ile ticareti geliştirmeye çalışan ve bazı imtiyazlar elde eden İngilizler'in Tebriz-Halep yolunu tercih etmekle beraber Karadeniz'in kuzeyinden dolaşmak suretiyle Kafkaslar veya Hazar denizi üzerinden İran'a ulaşma gayretleri bu yolun güvenli olmaması yüzünden kısa zaman içinde kesintiye uğramıştır. Basra körfezine yerleşmeye çalışan Hollandalılar, İran'da ticaret yapma imtiyazı elde etmişti. Bunlar ipekli dokumaların yanı sıra baharat, altın ve gümüş ticaretiyle meşgul oluyordu. Ancak sarayın tezgâhlarında dokunan ipeğin kalitesinden şikâyetçiydiler ve bunu düzeltmek için gayret sarfediyorlardı. Fransızlar bölgeye biraz geç gelmişse de kısa sürede imtiyazlar elde etmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da ipeğe olan ilginin azalması, İran ipeğinin değer kaybetmesine ve ipek ticaretinin giderek önemini yitirmesine sebep olmuştur.

Avrupa pazarlarında İran halısının güçlü rakibi Osmanlı halıları idi. Osmanlı-Safevî savaşları ticaret yollarından mal akışını büyük ölçüde etkilediğinden İstanbullu halı tüccarları Avrupa'ya İran halılarına nazaran daha gösterişli ve daha ucuz olan Türk halılarını kolayca pazarlayabiliyordu. Her ne kadar İran halıları deniz yoluyla Hollanda ve İngiltere pazarlarına ulaşıyorsa da hiçbir zaman ipek ticareti kadar önemli bir mevki yer etmemiştir.

IV. İLİM ve KÜLTÜR

Timurlular ve İlhanlılar devrine göre Safevî dönemi İran'ı ilim merkezi olmaktan çok uzaktı. Bununla birlikte İran ordusunun ateşli silâhlardan yoksun olmasından dolayı Osmanlı-Safevî mücadelesi boyunca onların özellikle askerî teknolojiye ilgisini arttırmıştı. Venedikli bir tüccarın naklettiğine göre daha Şah İsmâ'il döneminde İran ordusunda Osmanlı tarzı top dökümü yapan Ermeni mühendisler bulunuyordu, ancak Şah I. Abbas zamanına kadar tophane kurulamamıştı. Şah Abbas döneminde İran'a gelen Sherley kardeşler yanlarında bazı askerî teknoloji kitapları ile top dökümünü bilen bir mühendis getirmişlerdi. Başta Portekiz olmak üzere Avrupa devletleriyle olan münasebetler Safevîler'in eline kıymetli topların geçmesine vesile olmuştu.

Öte yandan geleneksel olarak astronomiye ve ilm-i nücûma ilgi devam ediyordu. Şah İsmâ'il, Merâğa Rasathânesi'nin yeniden canlandırılması için gayret gösterdiyse de başarılı olamadı. Oğlu Şah I. Tahmasb, İsfahan'da saltanat sarayında

rasat çalışmaları yapılması için gayret göstermiş ve yıldız cedvellerinin hazırlanmasını sağlamıştı. Usturlap ise hem oldukça geliştirilmiş, hem de sanatkârane bir estetiğe kavuşturulmuştu. Safevî sarayında pek çok münecim bulunuyordu. Bunlar, gelecekle ilgili tahminlerin yanı sıra bazı hastalıkların tedavisiyle ilgili görüşler öne sürüyordu. Bu durum sarayın tabieleriyle kuvvetli bir rekabetin doğmasına yol açmıştır.

Tıp konusunda en önemli şahsiyetlerden biri, Herat ve Rey'de tahsil görmüş olan Muhammed Hüseyin Nurbahşi Bahâüddeve'dir. Onun 1501'de yazdığı *Hulâsâtü't-tecârib* adlı eser kısa sürede şöhrat sahibi olmasını sağlamıştır. Meşhed'deki şifâhânedede çalışan İmâdüddin Muhammed Şîrâzî 1569'da yazdığı risâlesinde özellikle frengi hastalığının tedavisinden bahsetmiştir. Şah I. Abbas zamanında Safevî sarayında çok sayıda tabip bulunuyordu. Özellikle devletin çöküş sürecine girmeye başlamasıyla pek çok tabip Hindistan'a göç etmiştir. Bunlar arasında *Elfâzü'l-edviye* ve *Dârâ Şükûhî* adlı risâlelerin müellifi Nûreddin Muhammed de bulunuyordu. İlaçların hazırlanmasında geleneksel yöntemler kullanılıyordu. Büyütât-ı Hâssa'ya bağlı bir de ilaç imalâthanesi vardı. Hekimbaşı devletin sağlık işlerinden ve tabiplerin faaliyetlerinden sorumlu idi.

Safevî hâkimiyeti Şîlîği resmî mezhep haline getirince bu fikhî iyi bilen âlimlere ihtiyaç duyulmuştu. Şîi ulemânın azlığı yüzünden Lübnan ve Bahreyn'den âlimler İran'a davet edilmiş, bu durum ilk Şîi metinlerinin Arapça olarak kaleme alınmasına veya Arapça'dan Farsça'ya tercümelemin başlamasına ortam hazırlamıştır. Tarihîlerin da Şîlîğin gelişmesine ciddi katkısı olmuştur. Aynı dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâlelerin kaleme alınmasında belirgin bir artış gözlenmeye başlamıştır. Gerek Şîlîğin ihyası ve mahiyetinin anlaşılması yolunda yapılan tartışmalar gerekse reddiye türü eserlerin yazılması felsefe alanında Şeyh Bahâeddin Âmilî, Mîr Dâmâd, Sadreddîn-i Şîrâzî (Molla Sadrâ), Abdürrezzâk b. Ali el-Lâhîcî, Kadî Saîd-i Kumî gibi fakih ve filozofların yetişmesine imkân sağlamıştır. Şîraz Medresesi dönemin en meşhur eğitim kurumu idi. Burada naklî ilimlerin yanı sıra ilm-i nücum, fizik, kimya, riyâziyat ve felsefe okutulmaktaydı. Şah I. Abbas tarafından Molla Abdullah-ı Şüşterî adına yaptırılan medrese devrin en meşhur Şîi fakihlerini bünyesinde toplamıştı. Safevîler döneminde birçok edebî ve tarihî eser kaleme alın-

mıştır. İran edebiyatı Safevîler zamanında gelişmiş, ayrıca tarihçilik önemli bir aşama kaydetmiştir (bk. İRAN [Edebiyat]).

BİBLİYOGRAFYA :

Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 128; İbn Bezzâz, *Şafvetü's-şafâ* (nşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâî), Tahran 1376, s. 71; Aşıkpaşazâde, *Tarih*, s. 264-269; Huncî, *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı Emînî* (nşr. M. Ekber Aşık), Tahran 2003; *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri* (trc. Tufan Gündüz), İstanbul 2007, s. 123-216; Hândmîr, *Habîbü's-siyer* (nşr. M. Debîr-i Siyâkî), Tahran 1362 hş., IV, bk. İndeks; Emîr Mahmûd Hândmîr, *Târîh-i Şâh İsmâ'il ve Şâh Tahmasb-ı Safevî: Zeyli Târîh-i Habîbü's-siyer* (nşr. M. Ali Cerrâhî), Tahran 1370; *Cihângüşâ-yı Hâkân: Târîh-i Şâh İsmâ'il* (nşr. A. D. Muztar), İslâmâbâd 1984; Mîr Yahyâ Kazvînî, *Lübbü't-tevârih*, Tahran 1363 hş., s. 387, 418; Nizâmşâhî, *Târîh-i Elçî-i Nizâmşâh* (nşr. M. Rızâ Nasîrî - K. Haneda), Tahran 1379, bk. İndeks; Gaffârî, *Cihângüşâ-yı Hâkân* (nşr. Müctebâ Minovî), Tahran 1343 hş., s. 257-310; Tahmasb b. Şâh İsmâ'il, *Tezkire*, Tahran 1363; Abdî Beg Şîrâzî, *Tekmilletü'l-ağbâr* (haz. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1369 hş., s. 36-60; Hasan-ı Rûmlü, *Ahşenü't-tevârih*, Tahran 1347, III, bk. İndeks; Bûdâk Münşî Kazvînî, *Cevâhîr-ü'l-ağbâr* (nşr. Muhsin Behrâm Nejad), Tahran 1378/2000, s. 150-230; *Târîh-i Kizibaşân* (nşr. Mîr Hâşim Muhaddis), Tahran 1361; *Âlem'ârâ-yı Şâh Tahmasb* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1370, bk. İndeks; İskender Bey Münşî, *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî* (nşr. M. İsmâ'il Rıdvânî), Tahran 1377, I-III; Hüseyin b. Abdüzzâhid, *Silsiletü'n-neseb-i Safeviyye*, Berlin 1965, s. 10-16; *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı Safevî* (nşr. Yedullah Şükri), Tahran 1363; *'Âlem'ârâ-yı Şâh İsmâ'il* (nşr. Asgâr Muntazer Sâhib), Tahran 1349; Gulâm Server, *Târîh-i Şâh İsmâ'il-i Safevî* (trc. M. Bâkir Ârâm - Abbas Kulî Gaffârîferd), Tahran 1374, s. 52-107; L. Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958, s. 30-32; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri: 1578-1590*, İstanbul 1962; a.mlf., "Tahmasb I", *İA*, XI, 637-647; K. M. Röhborn, *Nizâm-i Eydâlât der Devre-i Safeviyye* (trc. Keykâvus Cihandârî), Tahran 2537 şş., s. 62-67; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 15-42, 84, 147-158; H. R. Roemer, "The Safavi Period", *CHIr*, VI, 304 vd.; R. M. Savory, "Safevî İrani" (trc. Mehmet Maksudoğlu), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 399-428; a.mlf., "Şafawids", *El²* (İng.), VIII, 765-774; M. Ma'sûm b. Hâcegi İsfahânî, *Hulâsâtü's-siyer* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1368, s. 252-271; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trc. Tevfik Biyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 62-86; *Elkâb ve Mevâcib-i Devre-i Selâtin-i Safeviyye* (nşr. Yûsuf Rahîmlü), Meşhed 1372; M. Muhsin Müstevfî, *Zübdetü't-tevârih* (nşr. Behrûz Guderzî), Tahran 1375, s. 104-166; Abdülhüseyn Nevâî, *Revâbitü's-Siyâsî ve İktisâdî İrân der Devre-i Safevî*, Tahran 1377, s. 156-257; Mehdi Ferhânî Minferd, *Muhâceret-i 'Ulemâ'-ı Şî'a ez-Cebel-i Âmûl be-İrân der 'Asr-ı Safevî*, Tahran 1377, s. 59-76; M. Hâşim Âsafî, *Rüstemü't-tevârih* (nşr. İzzetullah Alizâde), Tahran 1380, s. 59-152; Feridun Emece, "Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesinin Or-

taya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 2003, s. 33-48; Emîn Sadreddin İbrâhim, *Târîh-i Şâhî* (nşr. M. Rızâ Nasîrî), Tahran 1383, s. 350; M. Tâhir Vahid-i Kazvînî, *Târîh-i Cihân'ârâ-yı 'Abbâsî* (nşr. Seyyid Saîd Mîr M. Sâdik), Tahran 1383, bk. İndeks; Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İA*, X, 53-59. TUFAN GÜNDÜZ

V. SANAT

İslâm sanat tarihinde İran sanatı için de çok önemli bir merhale teşkil eden Safevî devri gösterişli sanat eserleriyle temsil edilmekte, bunlar, gerek mimaride gerekse küçük sanat eserlerinde meydana getirildikleri çevrenin zenginliğini ve gücünü aksettirmektedir. Safevî hükümdarları sanatçıları korumuş ve sanat faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. İsfahan özellikle başşehir olduktan sonra Safevî sanatının merkezi haline gelmiştir. Bu devirde İran'ın yabancılarla ilişkilerinin artması sanat faaliyetlerine önemli desteklerin sağlanmasına imkân vermiş, böylece ihtiyaslı örnekler ortaya konmuştur. Safevîler'in sanat anlayışı komşu ülkeler üzerinde de etki yapmış, Osmanlı sarayı çerçevesinde İran minyatürleri ve İranlı nakkaşalara gösterilen ilgi kadar Hindistan'da Bâbürlüler'de tesiri altına almıştır.

Birkaç devir gösteren Safevî sanatında Şah İsmâ'il zamanı (1501-1524) örnekler bakımından çok fakirdir. Buna karşılık Şah I. Tahmasb döneminde (1524-1576) özellikle minyatür ve hat sanatında ulaşılan başarı Safevî zevk ve düşüncesinin eriştiği noktayı aksettirmektedir. Şah Tahmasb'ın son yıllarında eski önemini kaybetmekle beraber varlığını koruyan sanat faaliyetleri, on yıl kadar süren ve daha sonraki şah-

Mescid-i Şâh'ın kubbesi

